

Еволюція лексики на позначення населеного пункту в західногерманських та східнослов'янських мовах

О. О. Кодубовська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

Paper received 27.10.17; Revised 02.11.17; Accepted for publication 05.11.17.

Анотація. У статті досліджується використання етимологічного підходу до вивчення лексики, що надає можливість простежити її формальні та семантичні зміни у різні періоди історії мови, зрозуміти їх причини, а також продемонструвати їх вплив на сучасні форму та значення слова. Простежено еволюцію лексем на позначення населеного пункту в західногерманських та східнослов'янських мовах.

Ключові слова: етимологія, етимологічний аналіз, сема, еволюція, етимон, населений пункт.

Етимологія є однією з найбільш важливих галузей історичного мовознавства, присвяченою дослідженню первинної словотвірної структури слова та виявленню елементів його давнього значення, встановленню походження слова та його генетичних зв'язків з відповідними словами тієї ж або споріднених мов [8: 8], що сприяє виявленню особливостей номінації слова, історії його розвитку як в окремій мові, так і в споріднених.

Після періоду певного протиставлення між прибічниками кореневої етимології й досліджень питання про походження слова та тими, хто на перший план висуває біографію слова в якості мети та змісту етимологічних розвідок [13: 7-9], у другій половині XX століття відбувається об'єднання підходів в залежності від специфіки досліджуваних слів та стану розвитку історичної лексикології певної мови. Як наслідок для оригінальних та основних слів мови головним пріоритетом є їх співставлення зі словами споріднених мов і діалектів, а також виявлення їх формальної та смислової історії в глибину до прамови. У похідних слів стоїть завдання встановлення їх складових частин: кореня, основи та формантів в межах цієї ж мови. Коли ж йдеться про запозичення, дослідження може бути обмеженим вказівкою на джерело запозичення. Такий принцип пропонується, якщо йдеться про дослідження дочірніх мов з групи споріднених й не йдеться про походження прамовного слова джерела [7: 5].

Сучасний рівень розвитку етимології дозволяє в дослідженні лексики на позначення населеного пункту у східнослов'янських та германських мовах, що є складовою аналізу розвитку зазначеної лексики у мовах, що зіставляються, реконструювати форму досліджуваних слів у праслов'янській та прагерманській мові, визначити їх способи словотвору на праслов'янському та прагерманському рівні та генетичні зв'язки з праіндоєвропейським джерелом, описати подальшу історію перетворень структури питомих слів та виявити джерела запозичення для слів запозичених. Саме етимологічний аналіз лексики на позначення населеного пункту в західногерманських та східнослов'янських мовах є метою розвідки.

Вивчення походження слів дозволяє прослідкувати та визначити особливості змін у структурі значення як окремого слова, так і еволюцію певного лексичного угруповання, яким є лексика на позначення населеного пункту. Етимологічне співставлення окремих слів та лексичних груп у неблизько споріднених мовах дозволяє виявити особливості розвитку лексичного складу мов, що зіставляються. У той же час, етимологічне дослідження доповнює аналіз семантичний, оскільки ніяка інша дисципліна не збирає такої повної інформації про значення слова як етимологія [20: 148].

У зв'язку з законом нерівномірного розвитку окремих сторін мови як однією з найбільш важливих особливостей розвитку мови загалом, та її словникового складу зокрема, етимологічний підхід до вивчення значення слова є особливо важливим. Незважаючи на успіхи слов'янської та германської етимології у реконструкції та етимологізації праслов'янської та прагерманської лексики певні групи лексикону залишаються поза увагою лінгвістів. Питання про співвідношення семантики та етимології, що було поставлене у другій половині XX століття не вирішене й досі.

З іншого боку, дослідники відзначають певний методологічний застій в етимології та необхідність приділення більшої уваги етно-генетичним проблемам, лінгвогеографічним конфігураціям, реаліям культурного життя етносу. У той же час, етимологічний аналіз лексичних угруповань однієї або споріднених мов надає оптимальні можливості використання семантичних паралелей, оскільки забезпечується мовна та історико-культурна однорідність матеріалу. Якщо ж до аналізу залучаються слова близької семантики, як наприклад, лексика на позначення населеного пункту, то відкривається шлях до часткового вирішення проблеми германського та слов'янського етногенезу. З іншого боку, вивчення лексики за окремими тематичними групами є одним з можливих та виправданих шляхів етимологічного дослідження запозичень.

Розглянемо на прикладах еволюцію питомих лексики на позначення населеного пункту у західногерманських та східнослов'янських мовах. Давньоруський етимон *село* 'житло, місце перебування, село, селище, маєток, поле, земля, ділянка землі, торгове місце' в ужитку з XI століття, має етимологічні відповідники в усіх східнослов'янських мовах: українській *село*, російській *село* мовах, в білоруській *сяло*. Ст.-слов. *село* має значення 'населене місце, двори, житлові та хазяйські будівлі; поле, земля'. Етимологічні відповідники широко представлені в західнослов'янських мовах: п. *sioto*, *siedlic* 'селити', мор. *selo* 'село', слц. *sedliak* 'заможний селянин', нл. *sedlo* 'житло' та у південнослов'янських мовах: болг. *село*, м. *село*, схв. *сѣло*, слн. *sélo*.

Походить від праслов'янського іменника **sedlo* 'поселення', що пов'язане із дієсловом **sēdēti* 'сидіти'. Вважається, що лексична основа **sedlo* змішалася з основою псл. **selo* 'рілля', спорідненою з лит. *sala* 'острів', лат. *solum* 'грунт', д.в.н. *sal* 'будинок, житло' [10: 209]. Основи **sedlo* та **selo* розрізняються лише у західнослов'янських мовах: ч. *selo* 'село; рілля', *sidlo* 'місце перебування', *sedlák* 'заможний селянин' [12]. Восходить до і.е. основи **sel-* 'бути пашнею'. Спірною є думка

про спорідненість рос. *сеять, семя* та *село*, лит. *salis* ‘сторона, край’ [12].

Еволюція значення відбувається наступним чином: у др. ‘селеніє въ которомъ церковь, погостъ во 2 значеніи; 2) поле, пахатная земля; имѣніе, пашня, село’ [14: 756], в XI ст. *село* – 2. *село, селение* [17: 150].

У староукраїнській мові присутні варіанти *село / сѣло* у значенні ‘заселена ділянка землі’, *село*’, отже сема ‘наявність церкви’ втрачається ще у староукраїнській мові. На початку XX століття в українській мові *село* ‘село, деревня’ позначає як велике село з церквою, так і будь яке поселення, що відповідає *деревне* в російській мові [16: 113]. У сучасній українській мові *село* – *населений пункт* (звичайно великий) *неміського типу, жителі якого займаються перев. обробіткою землі* [9: 1305], отже виділяється архісема ‘населений пункт’ та семи ‘неміський тип’, ‘рід занять жителів’, ‘розмір’. В українській мові *село* є вершиною етимологічного гнізда.

В російській мові наприкінці 18 ст. *село* – 1) *въ нынешнемъ употребленіи: селеніе изъ крестьянъ состоящее, отъ деревни отличающееся тѣмъ, что имѣетъ церковь. 2) Въ Сл.: значить деревню; селеніе неогороженное стѣнами, и изъ земледѣльцевъ состоящее* [15: 410]. Як бачимо додається сема ‘тип жителів’, а у другому значенні сема ‘відсутність укріплення’. При цьому сема ‘наявність церкви’ зберігається лише у першій семемі. Ця тенденція зберігається і пізніше: У В. Даля *село* ‘обстроенное и заселенное крестьянами место, в коемъ есть церковь’ *южн. зап. ‘вообще селенье, деревня’*, є членом етимологічного гнізда з вершиною-дієсловом *селишь* [18]. Таким чином до XIX століття в російській мові зберігається сема ‘наявність церкви’, з одного боку, з іншого боку з’являється діалектне використання слова *село*, де зазначена сема зникає. У сучасних словниках російської мови *село* визначається як *большое крестьянское селение, обычно хозяйственный и административный центр для близлежащих деревень* [19] та актуалізує архісему опосередковано через іменник *селение* (*Населенный пункт в сельской местности (село, деревня, поселок, хутор и т.п.)* [11]) та семи ‘розмір’, ‘тип жителів’, ‘значення’, ‘тип діяльності’. При цьому значення *селение с церковью* (в *Российском государстве до 1917 г.*) є історизмом [1].

Розглянемо розвиток спільногерманських іменників на позначення населеного пункту в англійській та німецькій мові. Прагерманський іменник **burgs* ‘фортеця, місто’, що знаходить свій розвиток у давньоанглійській та у давньо-верхньо-німецькій мовах, є дериватом основи **burg-* ‘захистити’ [4: 85]. Споріднено до д.фриз. *burg* ‘замок’, д.н. *borg* ‘стіна’, гот. *baurgs*. Можливою є спорідненість з д.а. *beorg* у значенні ‘пагорб’ та його етимологічного відповідника у д.в.н. *berg* ‘гора’ з іншою огласовкою, що походить від прагерм. **berga* ‘гора’ або д.а. *beorgan* ‘надавати притулок, захищати’ від прагерм. **bergan*, і.е. **bherg* ‘приносити, нести’ [4:85; 3: 69].

Давньоанглійський етимон має дві форми *burg / burh* та значення ‘укріплене місто’, є вершиною етимологічного гнізда. У с.а. відбувається модифікація форми: *burgh*, яка у сучасних словниках англійської мови представлена як архаїчна або як діалектна *Scots form of borough* [6]. Еволюція значення в англійській мові відбувається наступним чином: ‘укріплене поселення, фортеця’ > ‘укріплене місто зі спеціальними обов’язками та привілеями’ > ‘місто’ [6].

У сучасній англійській мові іменник *borough* – *a medieval fortified group of houses forming a town with special duties and privileges* [6] або *a town, or part of a large city, that is responsible for managing its own schools, hospitals, roads etc.* [5]. Як бачимо зі словникових дефініцій, якщо у середньоанглійський період у семній структурі слова присутні семи ‘укріплений характер’, ‘наявність обов’язків та привілеїв’, то в сучасній англійській мові перша сема відсутня, а друга видозмінюється у ‘самоуправління’. Крім того, у сучасній англійській мові *borough* номінує як місто (*town*), так і частину більш великого міста (*part of a large city*), що свідчить про розвиток у лексемі поряд з семемою ‘населений пункт’, семемі ‘адміністративна одиниця’: *a town or district which is an administrative unit* [2], або ‘виборчий округ’: *a town or urban constituency in Great Britain that sends a member to Parliament* [6]. Зберігається у топонімах *Kexbrough*.

У той же час, словниками сучасної англійської мови фіксується форма *burg* у значеннях 1 *an ancient or medieval fortress or walled town*; 2 *North American informal a town or city* [2], яка або виводиться від д.а. етимона або вважається запозиченням середини XVIII ст. з пізньої латини від *burgus* у значенні ‘укріплене місце’ [2]. Існує думка, що сучасна форма *burg* виводиться з *burrow* – *a corporate town, that is not a city, but such as sends burgessees to the parliament. A place fenced or fortified* [6], що у свою чергу, виникає в с.а. період у північному діалекті як форма генітиву *borows* від *borrow* (*borough*), який восходить до д.а. *burh / burg* [6]. Діалектною є форма *brugh* у значенні *a town or borough* [6], що відноситься до того ж етимологічного гнізда. Таким чином, у результаті зміни форми у сучасній мові існує декілька варіантів слова *borough* у значенні ‘місто’ з одного боку, з іншого боку лексема розвиває нові значення ‘адміністративна одиниця’ та ‘виборчий округ’.

Етимон *burg* у давньо-верхньо-німецькій мові відомий з VIII століття, має значення ‘укріплене місце, місто’, етимологічний відповідник у давньосаксонській мові *burg* [3: 69]. У с.в.н. має форму *burg* та зберігає значення ‘огорожене, укріплене місце: замок, фортеця, місто’ [3: 69]. У назвах населених пунктів з’являється починаючи з VIII століття і зберігається у процесі їх номінації до XII століття. Пізніше у назвах поселень замінюється формантом –*stat*. Починаючи з XIII століття використовується для номінації лише лицарських замків та втрачає сему ‘місто’. У сучасній німецькій мові визначається як *befestigter Wohn- und Verteidigungsbau mittelalterlicher Feudalherren* [1], що свідчить про застарілий характер лексеми, проте зберігає архісему ‘населений пункт’ в одній з семем *Befestigte Gebäudeanlage, (bes.) Ritterwohnung, Festung, befestigte Siedlung* [1]. Зберігається у назвах старих римських фортець *Augsburg, Regensburg* та німецьких міст: *Magdeburg*.

Отже, використання етимологічного підходу до вивчення лексики дозволяє здійснити більш повний опис слів шляхом виявлення їх первинної структури. Аналіз лексем на позначення населеного пункту в західногерманських та східнослов’янських мовах демонструє той факт, що етимони у мовах, що зіставляються, схильні як до змін у формі, так і у значенні, що є ізоморфною рисою всіх чотирьох мов. З іншого боку, характер змін визначається історією кожної мови і не завжди співпадає навіть у близько споріднених мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Duden Online Wörterbuch [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.duden.de/woerterbuch>
2. English Oxford Living Dictionaries [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://en.oxforddictionaries.com>.
3. Köbler G. Etymologisches Rechtswörterbuch / Gerhard Köbler. – Tübingen: Mohr, 1995. – 484 p.
4. Kroonen G. Etymological dictionary of proto-germanic / Guus Kroonen. – Boston: Brill, 2013. – 794 p.
5. Longman Dictionary of Contemporary English [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.ldoceonline.com>
6. Merriam-Webster [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://www.merriam-webster.com>
7. Варбот Ж.Ж. Праславянська морфологія, словообразовання і етимологія / Ж.Ж. Варбот. – М.: Наука, 1984. – 256 с.
8. Введенская Л. А. Этимология. Учебное пособие / Л. А. Введенская, Н. П. Колесников. – М.: ПИТЕР, 2004. – 220 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
10. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 5: Р–Т / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, Г. П. Півторак, В. Г. Склярєнко, О. Б. Ткаченко; Укладачі: Р. В. Болдирєв, В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, О. С. Мельничук, В. Г. Склярєнко, І. А. Стоянов, А. М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К.: Наукова думка, 2006. – 705 с.
11. Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3 томах. Том 3. Р–Я. – М.: АСТ: Астрель, 2006. – 967 с.
12. Макс Фасмер. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://vasmer.lexicography.online>
13. Откупщиков Ю. В. Очерки по этимологии / Ю.В. Откупщиков. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – 480 с.
14. Словарь древнего славянского языка, составленный по Остромирову евангелию / Изд. А. С. Суворина. – СПб., 1899. – 946 с.
15. Словарь Академии Российской. Т 5. – СПб: При Имп. Акад. наук, 1794. – 602 с.
16. Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. – К., 1907-1909. – Т. 4. – 564 с.
17. Словарь русского языка XI-XVII вв. Выпуск 24 (Се-Скорый) / Ин-т рус. яз. им. В.В. Виноградова РАН. – Москва: Наука, 2000. – 254 с.
18. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://slovardalja.net>
19. Толковый словарь русского языка: В 4 т. – М.: Сов. энцикл.: ОГИЗ, 1935-1940. Т. 4: С – Яшурный. / Гл. ред. Б. М. Волин, Д. Н. Ушаков; Сост. В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин, С. И. Ожегов, Б. В. Томашевский, Д. Н. Ушаков; Под ред. Д. Н. Ушакова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1940. – 1502 с.
20. Трубачев О.Н. Этимологические исследования и лексическая семантика // Принципы и методы семантических исследований. – М., 1976. С. 147-179

REFERENCES

7. Varbot Zh.Zh. Praslavjanskaya morfonologiya, slovoobrazovaniye i etimologiya / Zh.Zh. Varbot. – M.: Nauka. 1984. – 256 s.
8. Vvedenskaya L. A. Etimologiya. Uchebnoye posobiye / L. A. Vvedenskaya, N. P. Kolesnikov. – M.: PITER. 2004. – 220 s.
9. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy (z dod. i dopov.) / Uklad. i golov. red. V.T. Busel. – K.; Irpin: VTF «Perun», 2005. – 1728 s.
10. Etymologichnyi slovnyk ukraiyn`koyi movy: V 7 t. – T. 5: R–T / Red. kol.: O. S. Melny`chuk (gol. red.), V. T. Kolomyecz`, T. B. Lukinova, G. P. Pivtorak, V. G. Sklyarenko, O. B. Tkachenko; Ukladachi: R. V. Boldy`ryev, V. T. Kolomyecz`, T. B. Lukinova, O. S. Mel`ny`chuk, V. G. Sklyarenko, I. A. Stoyanov, A. M. Shamota. NAN Ukrayiny`. In-t movoznavstva im. O. O. Potebni. – K.: Naukova dumka, 2006. – 705 s.
11. Efremova T. F. Sovremennyy tolkovyy slovar russkogo yazyka. V 3 tomakh. Tom 3. R–Ya. – M.: AST: Astrel. 2006. – 967 s.
12. Maks Fasmer. Etimologicheskyy slovar russkogo yazyka [Elektronny`j resurs] – Rezhym`m dostupu do resursu: <https://vasmer.lexicography.online>
13. Otkupshchikov YU. V. Ocherki po etimologii / YU.V. Otkupshchikov. – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2001. – 480 s.
14. Slovar` drevnego slavyanskogo yazyka, sostavlenyy po Ostromirovu yevangeliyu / Izd. A. S. Suvorina.–SPb., 1899. – 946 s
15. Slovar Akademii Rossiyskoy. T 5. – Spb: Pri Imp. Akad. nauk. 1794. – 602 s.
16. Slovar ukrayinskoyi movy: v 4-x tt. / Za red. B. Grinchenka. – K., 1907-1909.
17. Slovar russkogo yazyka XI - XVII vv. Vypusk 24 (Se-Skoryy) / In-t rus. yaz. im. V.V. Vinogradova RAN.-Moskva: Nauka. 2000.-254 s.
18. Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka Vladimira Dalja [Elektronny`j resurs] – Rezhym dostupu do resursu: <http://slovardalja.net>
19. Tolkovyy slovar russkogo yazyka: V 4 t. – M.: Sov. entsikl.: OGIZ. 1935-1940. T. 4: S–Yashchurnyy. / Gl. red. B. M. Volin. D. N. Ushakov; Sost. V. V. Vinogradov. G. O. Vinokur. B. A. Larin. S. I. Ozhegov. B. V. Tomashevskiy. D. N. Ushakov; Pod red. D. N. Ushakova. – M.: Gos. izd-vo inostr. i nats. slov., 1940. – 1502 s.
20. Trubachev O.N. Etimologicheskiye issledovaniya i leksicheskaya semantika // Printsipy i metody semanticheskikh issledovaniy. – M., 1976. S. 147-179

Evolution of lexemes with the meaning of settlement in the West Germanic and in the East Slavic languages

O. O. Kodubovska

Abstract. The article researches the etymological aspect which is used to study lexemes and gives an opportunity to trace its formal and semantical changes during different periods of language history, to understand their reasons and demonstrate their influence on the contemporary form and meaning of the words. The evolution of the words that denote a settlement in the West Germanic and east Slavic languages is presented.

Keywords: *etymology, etymological analysis, seme, evolution, etymon, settlement.*

Эволюция лексики, обозначающей населенный пункт, в западногерманских и восточнославянских языках

О. А. Кодубовская

Аннотация. В статье исследуется использование этимологического подхода к изучению лексики, что даёт возможность проследить ее формальные и семантические изменения в разные периоды истории языка, понять их причины, а также продемонстрировать их влияние на современные форму и значение слова. Представлена эволюция лексем, обозначающих населенный пункт, в западногерманских и восточнославянских языках.

Ключевые слова: *этимология, этимологический анализ, сема, эволюция, этимон, населенный пункт.*